

8. Всеукраїнський перепис населення 2001 // Державний комітет статистики України — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/polit/02dksvnp.htm>
9. Матета О. А. Етномовний мегатренд сучасної України / О. А. Матета // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна «Питання політології». — 2004. — № 643. — С. 224—231.
10. Про засади державної мовної політики Закон України від 03.07.2012 // Відомості Верховної ради. — 2013. — № 23. — С. 218.

References

1. Rymarenko, Y. I. et al. (Eds.). (1996). *Small Encyclopedia of Ethnic and State Studies*. National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: Geneza (in Ukr.).
2. Lyzanchuk, V. (2002). *Not to be cunning by word*. Lviv: Lviv National University (in Ukr.).
3. Kuts, A. M. (2004). *Language policy in the state building processes in Ukraine: Textbook*. Kharkov: V. N. Karazin Kharkov National University (in Ukr.).
4. Krivoshein, V. (2004). Risk as attribute of policy. *Politychnyy menedzhment (Political Management)*, 6, 38—47 (in Ukr.).
5. Masenko, L. (2004). *Language and Society. Postcolonial dimension*. Kyiv: Geneza (in Ukr.).
6. Mitrofanova, O. Policy of France in the sphere of language. In Kuyevda, V., Masenko, L., & Radchuk V. (Eds.). (2002). *Language conflicts and harmonization of society: Papers of scientific conference (190—191)*. Kyiv, May 28—29, 2001. Kyiv: Publishing house «Kyiv University» (in Ukr.).
7. Gorsheniova, M. S., Zakomorna, K. O., & Riyaka V. A. et al. (2005). *Constitutional law of foreign countries: Textbook*. (2d ed.). Kyiv: Yurinkom Inter (in Ukr.).
8. *All Ukrainian census of population 2001*. State Statistics Committee of Ukraine. Retrieved from <http://www.nbu.gov.ua/polit/02dksvnp.htm>
9. Mateta, O. A. (2004). Ethnic and language mega trend in modern Ukraine. *Visnyk Kharkivskogo Universytetu im. V. N. Karazina (Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University «Questions of Political science»)*, 643, 224—231(in Ukr.).
10. About the Principles of State Language Policy: Law of Ukraine. July 03, 2012. (2013). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 23, 218 (in Ukr.).

УДК: [008.2+316.7: 321.7]:347.471 (470)

Метельова Т.О.*,

кандидат філософських наук, доцент,
старший науковий співробітник,
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
Київ, Україна. TyaraLyuka@yandex.ua

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ЧИННИК НАЦІОТВОРЕННЯ: РЕТРОСПЕКТИВА І ПЕРСПЕКТИВА

Анотація. У контексті розгляду громадянського суспільства як особливого способу комунікації доведено взаємозумовленість існування громадянського суспільства і правової держави, що формуються в умовах полісуб'єктного простору. Показано, що конститутивною характеристикою громадянського суспільства є репрезентація ним особливих (корпоративних) інтересів і відсутність претензій на представництво загального інтересу. Зроблено висновок, що громадянське суспільство як умова формування самочинності особи є фактором забезпечення її національної ідентичності.

Ключові слова: громадянське суспільство, правова держава, етнос, нація, комунікація.

Аннотация. В контексте рассмотрения гражданского общества как особого способа коммуникации доказываемость взаимозумовленность существования гражданского общества и правового государства, формирующихся в условиях полисубъектного пространства. Показано, что конститутивной характеристикой гражданского общества

* Meteliyova T.O., Ph. D. in Philosophy, Associate Professor, Senior Research Fellow, State Establishment «Institute of World History of National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine. TyaraLyuka@yandex.ua
CIVIL SOCIETY AS A FACTOR IN THE NATION-BUILDING: RETROSPECTIVE AND PERSPECTIVE

ва является репрезентация им особых (корпоративных) интересов и отсутствие претензий на представительство общего интереса. Сделан вывод, что гражданское общество как условие формирования самочинности личности является фактором обеспечения ее национальной идентичности.

Ключевые слова: гражданское общество, правовое государство, этнос, нация, коммуникация.

Abstract. In the context of consideration of a civil society as a special way of communication the author proves the existence of interdependence between a civil society and the law-abiding state, formed under conditions of poli-subject space. It is shown that the constitutive feature of civil society is a representation of the special (corporate) interests and the absence of claims to represent the general interest. It is concluded that the civil society as a condition of the formation of self-authorized person is a factor in ensuring its national identity.

Keywords: civil society, law-abiding state, ethnic group, nation, communication.

Постановка проблеми. У своїй невеличкій, однак концептуальній праці «Європейське громадянське суспільство: історичні корені та сучасні перспективи на Сході і Заході» [1] Юрген Кока наголошує на спільних рисах і взаємозумовленості громадянського суспільства й ринкових засад економічного життя. «Структури громадянського суспільства щонайменше сприяють виникненню та успіху ринкової економіки, якщо не просто роблять їх можливими, — відзначає Ю. Кока. — Адже передумовою ринкової економіки є певний соціальний зв'язок, необхідний їй мінімум довіри і соціального капіталу — а це ті ресурси, які пропонує громадянське суспільство. З іншого боку, громадянському суспільству потрібен ринок. За відсутності типової для функціонуючої ринкової економіки децентралізації економічних рішень і економічної влади громадянське суспільство сильно програє. У централізованій адміністративній економіці громадянське суспільство не може процвітати — свідченням тому є приклад соціалістичних суспільних систем, що існували в Середній і Східній Європі до початку 1990-х років. При проведенні міжнародних історичних зіставлень виявляється багато паралелей між упровадженням ринкового суспільного устрою і побудовою громадянського суспільства» [1, с. 60].

У наведеному вислові справедливо підмічено те, що неможливість громадянського суспільства за тоталітарних режимів зумовлена не політико-правовими їх властивостями, а відсутністю потрібного й належного комунікативного середовища, в даному контексті — ринкового. Однак за всієї справедливості зазначеного твердження і позитивних здобутків здійсненого Кокою подальшого аналізу взаємин громадянського суспільства з економічними підвалинами суспільного буття, з владою та національною державою, не можна не звернути уваги й на його недоліки, що мають загальний методологічний характер. А саме: на притаманну загальному комунікативному підходу в дусі Габермаса, в річищі якого й перебуває Ю. Кока, надмірну деталізацію таких взаємин, у якій розчиняється й губиться сенс громадянського суспільства як феномену та як поняття.

Процедурне розуміння комунікації, наголос на претензіях суб'єктів комунікації¹, а надто — імперативність закономірностей, встановлюваних як приписи, й політична спрямованість та ангажованість (як цілком справедливо стверджує Бент Флівберг, «Хабермас та Фуко — політичні мислителі» [2, с. 130]), призводять не так до хибних висновків, як до їх відсутності. І безсиле посилення на розмаїття відомих визначень того чи того явища, зокрема, громадянського суспільства, як засіб виправдання авторської «розгубленості через деталізацію» не видається переконливим і не позбавляє від потреби знову звертатися до дослідження явища й аналізу поняття.

¹ Дж. Кін, наприклад, сутність громадянського суспільства вбачає в переважній увазі до загальної свободи індивідів від насильства та важливості надання групам і індивідам можливості вільно в рамках закону визначати в різноманітних формах свою соціальну ідентичність (*Кин Дж. Демократия и гражданское общество. Пер. с англ. — М.: Прогресс-Традиция, 2001. — 400 с.*).

Найприкрішим тут видається те, що і комунікація, специфічний спосіб організації якої є умовою та ґрунтом формування й існування громадянського суспільства, і категорія «інтересу» як засаднича для розуміння й того, й іншого, справді є ключовими для дослідника, об'єктом наукової уваги якого є не лише громадянське суспільство, а й будь-яке суспільне (навіть ширше, — соціетальне) явище. Проте на противагу політичному забарвленню дискурсу є неупереджений розгляд у нормативність. І в цьому сенсі докір Б. Флівберга на адресу Ю. Габермаса й М. Фуко є цілком справедливим і щодо міркувань Ю. Кокі, і щодо досліджень Джона Кіна [3] або ж Чарлза Тейлора, Джина Коена, Ендрю Арато та ін., хоч би якими відмінними не були їх підходи до громадянського суспільства та висновки щодо нього. «Комунікація, — зазначає Б. Флівберг, — пов'язана з нераціональними деклараціями та дотриманням вузьких інтересів частіше, ніж зі свободою від панування і пошуком консенсусу.

І в цьому Габермас ідеаліст, котрий протиставляє «успішні» заяви «спотвореним» [4, с. 297—298]. Чи комунікативна, або ж декларативна позиція «правильна», неважливо. Вирішальним є те, що не-ідеалістична відправна точка повинна взяти до уваги факт можливості обох позицій. В емпірично-науковому контексті, куди сам Габермас відносить себе, питання: комунікативна раціональність або декларації? — розв'язуване конкретним вивченням конкретного питання. Дослідник повинен запитати, як відбувається комунікація, як спрацьовують політика і демократія? Чи характеризується комунікація пошуком консенсусу, відсутністю влади? Або комунікація — вправа у владі і деклараціях? Як пошук консенсусу та декларації, свобода від панування і виконання влади виявляються в комунікації? Давати апріорно відповідь на ці питання так само хибно, як вважати можливою відповідь на біблійне питання: добрі чи злі в принципі люди» [2, с. 129].

Отже, підміна реального об'єкта дослідження уявно «належним», цілеспрямована поляризація дослідницького «бачення» етичними настановами спотворюють саму конструкцію «призми», крізь яку це бачення здійснюється: комунікації. Громадянське суспільство постає як предметно окреслена даність — звісно, зі своєю генезою, історією, властивостями тощо, однак не як певним чином організована комунікація. Тож **мета статті** полягає в переорієнтації бачення з предметності на діяльність з її специфічною організацією комунікативних узаємин, з її структурою. І на цьому шляху аналіз громадянського суспільства дає плідні результати.

Основні результати дослідження. Вперше аналіз громадянського суспільства у вимірі комунікативних узаємин було здійснено в роботах Гегеля. Хоч він і не вживав поняття «комунікація» (до його актуалізації лишалося півтори сотні років розвитку філософської думки), однак значною мірою саме її закономірності, завуальовані під машкарою Об'єктивного Духу, лягли в основу дослідження логіки розвитку феномену права, в контексті якої і здійснено аналіз громадянського суспільства. Недаремно Дж. Коен та Е. Арато у своєму фундаментальному дослідженні «Громадянське суспільство і політична теорія» [5] зазначають у передмові, що розглянуті ними концепції громадянського суспільства тією чи тією мірою зростають з гегелівської та відтворюють якусь одну з її рис.

Осучаснюючи гегелівську термінологію, його засадничі ідеї щодо громадянського суспільства дуже коротко можна сформулювати так: умовами, що уможливають самий феномен громадянського суспільства, є, по-перше, наявність у суспільстві легалізованого і легітимованого приватного інтересу: без приватного інтересу, за яким групуються і комунікують між собою громадяни, утворюючи об'єднання, немає ні об'єднань, ані їх сукупності — громадянського суспільства. І, по-друге, наявність системи права — не сукупності законів, які, як відомо, можуть фіксувати неправові стосунки, а права, що саме ґрунтовано на легалізації відмінності між

сферами одиничного, особливого й загального, між приватним, корпоративним і державним інтересами й волевиявленнями. Іншими словами, громадянське суспільство і правова держава не лише щільно пов'язані — так, що друге уможливорює перше, але вони зумовлюють одне одного і зростають з одного комунікативного «кореня» — виникнення відмінності між загальним, з одного боку, та особливим й одиничним — з іншого, та встановлення співвіднесення між ними. Відтак комунікативним ґрунтом виникнення обох взаємопов'язаних феноменів — права (що об'єктивується в інституціях правової держави) й громадянського суспільства — є відмежування державного від суспільного, держави від громадянського суспільства як сфери самочинної діяльності окремих людей і їх об'єднань.

У такій ситуації наскрізно-історичне існування приватного інтересу (в силу існування людини як одиничної особи зі своїми індивідуальними приватними потребами) отримує легалізацію, правовою формою якої є інститут приватної власності. Ствердження приватної власності як універсальної і всезагальної правової форми, в якій приватне постає не лише як легальне, а й як легітимне, як право будь-якого одиничного суб'єкта на об'єктивацію своєї волі, набуває функцій гаранта збереження поліцентричності воль. Власне, всезагальний правовий характер приватної власності встановлює визнання легітимності будь-якого волевиявлення. Відтак ґрунтом та умовою виникнення і громадянського суспільства, і правовідносин, що його забезпечують і йому відповідають, є певна комунікативна ситуація, що уможливорює й забезпечує полісуб'єктність комунікативного простору — ситуація, в основі якої лежить і з якої водночас випливає певна система цінностей, зокрема — цінності одиничного, іншого та розмаїття.

Фактично критикуючи класичне ліберальне уявлення про державу, Гегель пише: «Якщо державу уявляють як єдність окремих осіб, як єдність, яка є лише спільнотою, то мають на увазі визначення громадянського суспільства... У громадянському суспільстві кожен для себе — мета, решта для нього ніщо. Однак без співвідношення з іншими він не може досягти своїх цілей в усьому їх обсязі: уся решта тому є засобами для мети особливого... Позаяк особливість пов'язана з умовами всезагальності, то ціле є ґрунтом опосередкування, на якому дають собі свободу всі одиничності, усі здатності... Особливість, обмежена всезагальністю, є єдиною мірою, за допомоги якої кожна особливість сприяє своєму благу» [6, с. 228]. Отож співвіднесення партикулярних часток суспільства через загал, через опосередкування самим суспільством, спільним суспільним інтересом, об'єктивованим у вигляді системи права — ось межі громадянського суспільства, як і межі втручання в його життя з боку держави.

Сфера реалізації особливого, корпоративного інтересу також, за Гегелем, цілком перебуває в межах визначення громадянського суспільства, визначуваного як сукупність приватних інтересів і воль. Принципом же, за яким організовано здійснення, реалізацію цих воль, є правові засади як царина, де панує загальний інтерес, яка самим фактом своєї чинності на всьому державному обсязі забезпечує реалізацію загального інтересу. Або, іншими словами, загальний інтерес полягає у випрацюванні спільних, єдиних для всього простору громадянського суспільства, тотожному простору держави, правил вияву одиничних і корпоративних воль, правил, що підпорядковані державній єдності.

Практичне втручання держави в життя громадянського суспільства полягає, отже, у забезпеченні єдиних для всіх правил його функціонування, таких підпорядкованих збереженню державної єдності правил, що, однак, створюють максимально широкий простір і режим максимального сприяння в ньому реалізації окремих одиничних і корпоративних воль. Держава не створює й не може створити громадянське суспільство, однак з його появою сама «набуває дійсності» і як така може і повинна сприяти його функціонуванню.

Якщо тієї чи іншої організації влади обов'язково потребує будь-яке суспільство, якщо залучення членів громади до участі у владі можливе і без виокремлення приватної сфери в автономну, то далеко не кожна архітектура комунікативного простору суспільства уможливорює автономію приватного й партикулярного як такого. Як уже було зазначено, такою умовою є певна структура комунікативного простору, в якій комунікацію організовано за принципом взаємодії приватного, партикулярного й корпоративного без обов'язкового опосередкування інституціоналізованим загальним, державою, та обмеження цього опосередкування виключно сферою правовідносин.

За умови, коли царина приватного отримує автономне існування, відповідно автономізується й сфера загального: влада стає чимось унаочнено зовнішнім і в такому сенсі також «партикулярним» щодо суспільства. А отже, постає й проблема взаємодії громадянського суспільства і влади як окремих сфер соціального буття. Принагідно можна зауважити, що сучасна демократія тим-то й відмінна від своїх попередніх історичних форм, що являє собою не лише форму організації влади, а й спосіб зв'язку поміж владою та громадянським суспільством.

Концепція Гегеля, попри всю її ідеологічну завантаженість уніфікаторськими й навіть тоталітарними інтенціями базована на збереженні цінності та апріорному визнанні легітимності одиничної волі. Тому вона і нині виявляє свою евристичну спроможність. Адже громадянське суспільство, розглянуте в категоріях комунікації, є передусім суспільством комунікативно полісуб'єктивним, таким, де людина — внаслідок того — постає як цінність. Цінністю є й її право на особистий інтерес, на її особистість як таку.

Незрідка можна зустріти твердження, що на сьогодні існує й загострюється конфлікт між цінностями ринковими та цінностями демократичними. З огляду ж на наведений вище взаємозв'язок між легітимністю одиничної волі, що складає підвалини ринкових стосунків і зумовлюється ними, та правовою державою як їх політичним забезпеченням, такий конфлікт є нонсенсом. Коли К. Поппер і Ф. Гайєк писали про взаємозв'язок ринкової організації економіки й демократичної організації політичної системи, вони, власне, рухалися в річищі, прокладеному Гегелем. Так звані ринкові цінності є екстраполяцією демократичних цінностей у ринковій царині, як і навпаки: цінності демократичні є екстраполяцією ринкових у царині політичній. Фактично це — два модифіковані до своєї сфери вирази єдиної системи цінностей, що породжуються комунікативною ситуацією й, своєю чергою, забезпечують її.

Зрозуміло, що методологія дослідницького руху від структури комунікації до громадянського суспільства є прямо протилежною тій, до якої зазвичай вдаються сучасні дослідники, хоч би якими обґрунтованими й вагомими здавалися їхні міркування. «Необхідною умовою функціонування громадянського суспільства, — пише, наприклад, відомий російський фахівець з цієї проблеми Й. Дзялошинський, — є існування певного типу особистості, для якої характерні високий рівень індивідуальної автономії по відношенню до соціуму взагалі й особливо — до державної влади. З іншого боку, цьому типу особистості притаманні здатність конструктивно взаємодіяти з іншими особистостями в ім'я загальних цілей, інтересів, цінностей, а також здатність підпорядковувати свої приватні інтереси й способи їх досягнення загальному благу, вираженому в правових нормах» [7, с. 95].

Здійснювана тут інверсія генеалогічних і логічних зв'язків, за якої певні властивості індивіда оголошуються умовою виникнення комунікативної ситуації, призводить і до відповідних висновків: «цивільним можна називати тільки суспільство, в якому сама структура відносин орієнтована так, що громадянин розглядає себе як провідну силу громадського життєустрою» [7, с. 95]. І далі: «Громадянське суспільство — це не просто набір механізмів, структур, інститутів, а якийсь

дух, що дозволяє конкретному індивіду постійно відчувати, що він значущий елемент суспільного життя, що всі інші структури існують для того, щоб він жив і розвивався, щоб його одиничний голос був значущим аргументом у виборі шляхів розвитку суспільства» [7, с. 96]. За такої методології невидним видається песимістичний підсумок пошуків перспективи розвитку громадянського суспільства в суспільствах транзитивних, що прямують від централізованої економіки й відповідного тоталітарного устрою до економіки ринкової та демократичних засад суспільного співжиття. Якщо громадянське суспільство — це дух, забезпечений панівною системою цінностей, то й вістря політичної уваги слід сконцентрувати на зміні системи цінностей. При цьому комунікативне підґрунтя самої ціннісної системи усувається з поля зору. Відповідно, всі зусилля зі зміни системи цінностей без цілеспрямованої зміни комунікативної структури наражаються на неуспіх.

А проте, хоча болісність проблем трансформації від тоталітаризму до демократії й справді полягає в зміні системи цінностей (ламка цінностей — болюча й не швидка справа), однак не лише не вичерпується нею, а й потребує зовсім інших, ніж пропагандистсько-виховні і нормативні, підходів. Як було показано вище, комунікативні зміни, що й зумовлюють можливість і громадянського суспільства, і правової держави, і відповідної їм системи цінностей, є змінами, відповідальною за які може та повинна бути держава у вигляді забезпечення правових засад визнання за особою та об'єднаннями осіб права на самочинність і законодавче окреслення максимально широких рамок поля, на якому унеможливлено її ж, держави, втручання у волевиявлення цих суб'єктів. Отже, наполегливе законодавче забезпечення полісуб'єктного характеру комунікації — не лише в політичній царині через запровадження й підтримання багатопартійності, не лише в економічній царині у вигляді усунення перешкод існування вільного ринку, а у в царині соціальній — як забезпечення широкого простору самочинності суб'єктів (у якому діяльність НДО — лише одна з можливих форм, іншими ж є місцеве самоврядування, самоорганізація населення тощо) становитиме об'єктивну умову одночасного визрівання громадянського суспільства і — системи цінностей, на яких воно ґрунтується.

Та, однак, подарувати й тим більше насадити самочинність неможливо. Неможливо й забезпечити її без, так би мовити, «участі самої самочинності». Тим і прикметна відзначаювана дослідниками нинішня «політизація» громадянського суспільства, яке в новопосталих сучасних державах гартується значною мірою у протистоянні з владою. Для прояснення цієї тези слід побіжно згадати найзагальніші концептуальні підходи до розуміння функцій громадянського суспільства, серед яких опонування владі є не єдиною.

Перший пов'язують з іменем Джона Локка (за першою літерою його прізвища з подачі Ч. Тейлора її названо Л-традицією) та вписують у неї Адама Фергюсона (автор першого, виданого ще 1767 р. дослідження «Досвід історії громадянського суспільства»), Адама Сміта, Томаса Пейна та ін. У цій традиції громадянське суспільство постає передусім як спільнота, що перебуває поза політикою, а сфера, у якій реалізуються інтереси його членів, — це приватно-корпоративна сфера, яка, за Локком, є «природним станом» суспільного життя, позаяк держава як особлива владна надбудова над суспільним життям потрібна суспільству лише за умов існування небезпеки для нього — зовнішньої чи внутрішньої. У «безпечних умовах» суспільство саме продукує все розмаїття своїх форм — без участі держави і потреби в ній. «Як наслідок цього сам характер державної влади має «фідуціарний характер»: державі довіряють виконання мінімальних функцій щодо усунення небагатьох незручностей людського співжиття. Якщо вона розширює свою владу за межі ввірених їй повноважень або необґрунтовано втручається у сфери дополітичного життя суспільства, що її за-

снувало, то довіру відкликають, і держава розпадається або «розчинюється» (is dissolved), як пише Локк» [8, с. 45]. Цивільне, мирне й цивілізоване — таким постає громадянське суспільство у представників Л-традиції.

Фундатором іншої традиції (М-традиція) називають Шарля Монтеск'є. За цієї концепції, яку репрезентують також Алексіс де Токвіль, Бенджамін Констан і багато сучасних теоретиків і практиків громадянського суспільства (зокрема, ідеологи «оксамитових революцій» у Центрально-Східній Європі — Вацлав Гавел, Адам Міхнік, Лех Валенса тощо) громадянське суспільство є медіатором узаємин одиничного й загального, громадянина й держави (у річищі такої традиції, лише протлумаченої інверсійно, постає й концепція М. Фуко, за якої громадянське суспільство є інструментом ненав'язливої, опосередкованої реалізації владних інтенцій). Як медіатор, об'єктивований у корпораціях — об'єднаннях громадян, воно пом'якшує державний диктат і захищає індивідів од надмірного втручання держави в їхнє приватне й суспільне, не-політичне життя.

Однак обидві традиції спільні в одному — громадянське суспільство протистоїть владно-політичним стосункам, його структури мають свій корпоративний (особливий) інтерес і не претендують на те, щоб виражати інтерес всезагальний (бути політичними) і пропонувати суспільству в цілому якісь моделі його устрою. Там, де починається боротьба за владу, хоч би в яких цивілізованих і демократичних формах вона здійснювалася, там, де особливе зраджує себе і прагне перетворитися на загальне, там закінчується громадянське суспільство. Відтак боротьба за владу і виражена претензія на висловлювання загального інтересу та пропозиція певної моделі (чи засад) суспільного устрою в цілому й є межею, яка відділяє громадянське суспільство від політичного. Уже за цією ознакою до структур громадянського суспільства не можуть бути віднесені політичні партії та інші об'єднання (хай би й ще без офіційного статусу партії), які долають цю межу, вступаючи в боротьбу не за обстоювання власних прав і особливих інтересів та потреб, а за владу й право репрезентації прав загальних.

Ретроспективний погляд на громадянське суспільство дозволяє датувати початок його формування часами становлення індустріального суспільства (доби, що дістала назву Модерної або Нового Часу). У цей період відбувається докорінна зміна структури комунікації, передусім у країнах Європи. Інспірована появою нового типу зв'язку виробника зі збірними працями (машинним виробництвом) й відповідним іншим типом виробничих стосунків між власником знаряддя та працівником (найманою працею) формується інша структура часу і простору особи, перетворюючи їх на особистий час і простір, формується й відповідне переживання такої особистісної ситуації, що закладає основи для полісуб'єктності суспільства. І саме в цьому моменті закорінені спільність і взаємозумовленість громадянського суспільства та націотворення.

Невипадково епоха, що породжує громадянське суспільство, породжує й нації, незалежно від того, як їх розуміють — чи як сучасну й розвинуту форму етносу, чи як надетнічну спільноту — політичну націю. На відміну від етнічної належності, яка не потребує роботи рефлексії індивіда і надається йому від народження, національна є справою свідомої самоідентифікації, віднесення себе до певного культурного світу, передусім — культурного, а вже відтак і державно-політичного. Таку відмінність між нацією та етносом, репрезентовану у відмінності способах віднесеності особи до цих типів спільнот, відзначав і засновник націології як окремої науки Ольгерд Бочковський [9], національна належність, згідно з висновками якого, є справою культурного, ціннісного вибору людини на відміну від етнічної, яка не обирається, а надається.

Етнічну належність забезпечено фактом народження й формування особистості в певному культурному середовищі через її залучення до спільних культурних практик, органічне засвоєння притаманних культурному оточенню форм і способів сприйняття й переживання світу (що й називається процесом інкультурації). Медіаторами такого засвоєння виступають репрезентанти знаково-символічного коду культури — культурно оформлені предмети, сакрально насичені ситуації, навіть елементи буденного побуту, притаманні даній культурі. Вони ретранслюють ціннісний складник культури і, через включення особи в «спілкування» з ними та оперування ними, формують певну ціннісно-символічну форму її світосприйняття — етнічну належність. Як пише В. Тишков, «символічний бік матеріальних предметів... дозволяє зрозуміти природу людської поведінки й мислення».

Артефакти, створювані суспільством, можуть розглядатися так само, як слова в мові народу або ж складові елементи в системі комунікацій». Дитина з моменту її народження, навіть через засвоєння тієї ж мови, як цілком слушно наголошували Олександр Потебня [10] та Едвард Сепір [11], через засвоєння побутових звичок батьків — і тих, що несуть на собі ознаки високої культури, і тих — що видаються забобонами, через казки, які розповідає їй бабуся, через участь у певним чином організованих локальних екзистенційних подіях — весіллі, похованні, святкуванні народження чи ініціаційних обрядах (того ж хрещення, наприклад) засвоює відповідні глибинні, сакральні, ціннісні й символічні засади свого оточення і тим формується як особистість, належна до певного культурного соціуму. І найближчим, «природним» ціннісно-символічним простором особи є простір етнічний. А етнос, відтак, є вихідною й самодостатньою одиницею, до якої особа належить за культурним походженням, не залежно від того, усвідомлює вона чи не усвідомлює таку належність. Етнос, як і нація, — носій культурної визначеності. Однак етнічну належність не обирають — вона сама формує етнічно-культурні особливості особи.

Іншим чином формується належність національна. Для доволі чіткого розрізнення етносу й нації як не лише історично, а й сутнісно різних (хоча й споріднених) форм спільнот, звернімося до їх характеристики Етьеном Балібаром та Імануїлом Валерс-тайном. «Жодна нація, — пишуть вони, — не володіє етнічною базою від природи, нації набувають її мірою того, як соціальні формації націоналізуються, як населення, яке вони включають чи розподіляють, або ж над яким панують, «етнізується», тобто починає уявляти себе в минулому чи в майбутньому так, як *нібито* воно утворювало природне співтовариство, яке має ідентичність витоків, культури й інтересів, що стоїть вище індивідів і соціальних умов. Ця вигадана етнічність не просто так збігається з *ідеальною нацією*, що стає об'єктом патріотизму, однак етнічність для ідеальної нації необхідна, тому що без неї нація залишається всього лише ідеєю чи довільною абстракцією: патріотичний заклик *не мав би адресата*» [12, с. 112—113].

Процеси націогенези інспіровані тими ж комунікативним змінами, що породжують і громадянське суспільство. Інтенсифікація комунікативних (виробничих торговельних, фінансових тощо) зв'язків в Модерну добу у межах певної політично окресленої території викликає до життя й потребу в спільних уніфікованих засобах її — комунікації — забезпечення, що, своєю чергою, актуалізує процес формування культурної співмірності різних локальних складників новопосталої спільноти. Основою, на якій формується такий універсальний для всієї спільноти ціннісно-символічний код з мовою включно, зазвичай стає культура титульного етносу чи однієї з локальних груп цього етносу, поширення якої відбувається як методами тогочасної культурної політики, так і зусиллями інтелектуальної еліти нації, що формується. Як зазначає В. Малахов, «сучасна держава тому й є «національною державою», що її правителі стурбовані тим, аби люди, які мешкають на даній території, склали «націю», тобто належали до однієї і лише до однієї культури» [13, с. 112].

Становлення націй відбувалося через нівелювання регіональних культурних розбіжностей, зокрема й шляхом нав'язування культурних зразків, що практикувалися панівними верствами, як взірцевих і нормативних. У цілому ж процес націотворення постає як «переплавлення» культурного розмаїття — локального в межах одного етносу й етнічного в межах політично окреслених кордонів нації — на спочатку соціально-економічну, а згодом і культурну єдність. «Функція національної ідентичності полягає в прагненні «гомогенізувати» населення країни, зробити його однорідним і консолідованим, проїняти спільними інтересами і уявленнями про «спільність долі» — зазначають В. Кремень і В. Ткаченко. — Визначальними характеристиками стають: мова, моральні норми й цінності, історична пам'ять і релігія, міф про спільних предків і уявлення про рідну землю» [14, с. 184].

Гомогенізація культурного простору в межах великих територій (державних) є фактичним доданням обмеженості комунікативного буття людини етнічними рамками, вона уможлиблює вихід особи в ширший комунікативний простір з його спільними культурними ознаками. При тому культурна єдність вже не спроможна природно підтримуватися залученням кожного у спільні для всієї громади культурні практики і для її усвідомлення потребує певного зусилля з «узагальнення й розрізнення», потребує рефлексивної роботи особистості. Просвітницька діяльність національно свідомої інтелектуальної еліти й спрямована на пробудження такої рефлексії, її цілеспрямоване формування.

Висновки. І громадянське суспільство, і нація зростають зі спільної комунікативної основи й спричиняються нею. Однак не лише це їх споріднює. Громадянське суспільство — це поле, в якому формується й зміцнюється самочинність, самоврядовність і, відтак, самосвідомість й самоідентифікація особистості. Та сама самосвідомість, яке є умовою національної самоідентифікації, умовою свідомого віднесення себе до певної культурної — національної — спільноти. Хоч би яким парадоксальним видавався такий висновок, однак що більше емансипується особа від державного патерналізму, що більшого соціального простору вона потребує для своєї самореалізації, то більшою мірою уможливорюються пробудження її національної самосвідомості, її свідомий вибір і прийняття пропонованих їй культурним середовищем цінностей і зразків як власних і рідних.

Література

1. Кока Ю. Европейское гражданское общество: исторические корни и современные перспективы на Востоке и Западе / Ю. Кока // Неприкосновенный запас. — 2003. — № 2 (28). — С. 56—65.
2. Фливерберг Б. Хабермас и Фуко — теоретики гражданского общества / Б. Фливерберг // Социологические исследования. — 2000. — № 2. — С. 127—136. — С. 130.
3. Кин Дж. Демократия и гражданское общество: Пер. с англ. / Дж. Кин. — М.: Прогресс-Традиция, 2001. — 400 с.
4. Habermas J. The Philosophical Discourse of Modernity/ J.Habermas. — Cambridge: Mass. MIT Press, 1987. — 430 p.
5. Коэн Дж. Гражданское общество и политическая теория / Дж. Л. Коэн, Э. Арато. Пер. с англ. / Общ. ред. И. И. Мюрберг. — М.: Весь Мир, 2003. — 784 с.
6. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. — М.: Мысль, 1990. — 524 с.
7. Дзялошинский И. Гражданское общество. О чем спор? / И. Дзялошинский // Индекс: Досье на цензур. — 2001. — № 16. — С. 89—96.
8. Хархордин О. Проект Достоевского / О. Хархордин // Pro et Contra. — 1997. — Т. 2. — № 4. — С. 41—57.
9. Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський. — Мюнхен: УТГІ, 1991 — 1992. — 480 с.
10. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — К.: СИНТО, 1993. — 191 с.

11. Sapir E. Selected Writings of Edward Sapir / E. Sapir // Language, Culture, and Personality; ed by Mandelbaum D. G. — Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1949. — 617 p.

12. Балибар Э. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Э. Балибар, И. Валлерстайн; Пер. группы авторов под ред. Д. Скопина, Б. Кагарлицкого, Б. Скуратова. — М.: Логос-Альтера, Esse Homo, 2003. — 272 с.

13. Малахов В. С. Культурные различия и политические границы: национальный, локальный и глобальный контекст / В. С. Малахов // Философский журнал. — 2010. — № 1 (4). — С. 107—118.

14. Кремень В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки міждисциплінарного дослідження / В. Кремень, В. Ткаченко. — К.: Т-во «Знання» України, 2013. — 415 с.

References

1. Coca, Yu. (2003). The European civil society: historical roots and modern perspectives in the East and West. *Neprikosnovennyi zapas (Inviolable resource)*, 2(28), 56 — 65 (in Russ.).

2. Flivberg, B. (2000). Habermas and Foucault — theorists of civil society. *Sotsiologicheskiye issledovaniya (Sociological Research)*, 2, 127—136 с. (in Russ.).

3. Keane, J. (2001). *Democracy and Civil Society*. Moscow: Progress-Traditsiya (in Russ.).

4. Habermas J. (1987). *The Philosophical Discourse of Modernity*. Cambridge: Mass. MIT Press.

5. Cohen, J., & Arato, A. (2003). *Civil Society and Political Theory*. Moscow: Ves mir (in Russ.).

6. Hegel, G.W.F. (1990). *Philosophy of Law*. Moscow: Mysl (in Russ.).

7. Dzialoshinskiy, I. (2001). Civil Society. What is discussion about? *Index: Dosie na tsenzuru (Index: Dossier on Censorship)*, 16, 89—96 (in Russ.).

8. Kharkhordin, O. (1997). Dostoevsky's Draft. *Pro et Contra*, 2, (4), 41—57 (in Russ.).

9. Bochkovskyy, O. (1991-1992). *Introduction to natiology*. Munich: UTGI (in Ukr.).

10. Potebnya, A. A. (1993). *Thought and Language*. Kyiv: SINTO (in Russ.).

11. Sapir, E. Selected Writings of Edward Sapir. In Mandelbaum, D. G. (Ed.). (1949). *Language, Culture, and Personality*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

12. Balibar, E., & Wallerstein, I. M. (2003). *Race, nation, class. Ambiguous identities*. Moscow: Logos-Altera, Esse Homo (in Russ.).

13. Malakhov, V. (2010). Cultural differences and political borders: national, local and global context. *Filosofskiy zhurnal (Philosophical magazine)*, 1 (4), 107—118 (in Russ.).

14. Kremen, V., & Tkachenko V. (2013). *Ukraine: identity in the age of globalization (essays of interdisciplinary research)*. Kyiv: Znannia (in Ukr.).

УДК 338.43.02 (477) «199/ 201»

Пекарчук В.М.*,

кандидат історичних наук, доцент,
Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка,
Луганськ, Україна. vladimirpkrk@rambler.ru

КУЛЬТУРА ЕТНОМЕНШИН У ЗАГАЛЬНІЙ ІДЕОЛОГІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1991—2012 рр.)

Анотація. Проведено наукову реконструкцію процесу підготовки вітчизняного законодавства, яке регламентувало реалізацію етносами України прав на культуру, громадського виміру національного відродження. Виявлено як здобутки, так і прорахунки у цій справі, а також з'ясовано міру відповідності норм законів в Україні аналогічним міжнародним документам.

Ключові слова: культура, етнос, закон, Конституція України, Україна, мова.

Аннотация. Осуществлена научная реконструкция процесса подготовки отечественного законодательства, которое регламентировало реализацию этносами Украи-

* Pekarчук V. M., Ph. D. in History, Associate professor, Lugansk State University of Internal Affairs named after E.O.Didorenko, Lugansk, Ukraine. vladimirpkrk@rambler.ru

CULTURE OF ETHNIC MINORITIES IN GENERAL IDEOLOGY OF STATE BUILDING IN INDEPENDENT UKRAINE (1991-2012)